

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2005-2006

Osmanlı Müslüman Ölüm Ritüellerinde Devamlılık ve Değişim

Edhem Eldem

Batı dışı kültürleri tanımlanırken genellikle değişimden çok durağanlık vurgulanır. Osmanlı ölüm kültürü örneğinin ise batılılaşma etkisinden -en azından kısmen- bağımsız olarak bir değişimin görülebildiği, algılanabildiği bir alan olması açısından önemli bir olgu olduğunu düşünüyorum.

Osmanlı ölüm kültüründe özellikle 19 yüzyılda gerçekleşen, ama daha da öncesinde başlayan değişim sürecine dair örnekler bakıldığında, devamlılığı değişime çeviren bir olgunun teknoloji olduğu görülür. Bu kültüre dair görsel öğelerden klasik minyatürler ile postmortem fotoğraflarda aynı dinamiklerden söz etmek mümkündür.

Konuya dair minyatürlerde ölümün daha şiddetli bir derecesi olan katledilme sahneleri gözlenebilir. Böyle bir örnekte, 16. yüzyıl ortalarında Kara Ahmed Paşa'nın Babü's-saade'nin ikinci katında boğdurulması sahnelenmiştir. Dört kişi paşanın ellerinden tutarken, bir kişi kementle boğmaktadır. 1916-17'ye ait modern bir örnekte ise, İngilizler için casusluk yapmakla suçlanan birinin Şam'da darağacındaki resmi görülür. Farklı dinamiklerle aynı konuyu işleyen bu resimlerden biri sarayda gizli bir infazı anlatır: Minyatürün yukarısında boğma işlemi gerçekleşirken, aşağıda insanlar bundan bihaber ya da umursamaz dolaşmaktadır. Diğer örnek ise bunun tamamen aksine idam, kamuya açık bir meydana, ibret-i âlem için gerçekleştirilmektedir. Bir başka resim, 1389'da Kosova'da I. Murad'ın bir Sırp fedaisi tarafından öldürülmesinden sonra etrafta kılıçtan geçirilmiş kafa kümeleri görülür; Osmanlı'nın sıklıkla kullandığı bu yöntemde harpten sonra esirler kılıçtan geçirilir, hatta İstanbul'a yollanıp Bab-ı Hümayun önünde sergilenirdi. Bir tür düşmanını kurban etme kültürüyle ganimet kültürünü bir arada kullanan bu gelenek çok eskiye dayanır. Abdülhamid dönemine ait bir başka görüntüde ise, muhtemelen Balkanlar'da komitacıların, devlete ve düzene karşı gelmiş kişilerin kolluk kuvvetleri tarafından yakalanıp kafalarının kesilmesi ve fotoğraf stüdyosunda bir kürsü üzerinde sergilenmesi sahnesi izlenir. Osmanlılar kafa kesme âdetini 1828'de resmen terk ettiğine göre buradaki gerçek bir idam değil, bir asayiş hareketinde ele geçirilen kişilerin kılıçtan geçirilmesidir. Bu örneklere bakıldığında Osmanlı'da pek bir şeyin değişmediği düşünülebilir, ancak daha yakından ve ciddi bakılınca ciddi bir değişim olduğunu söylemek mümkün.

Ölüm kültüründe yaşanan değişimi yakalamak için ritüellere bakmak kolay bir yol olabilir; zira ritüellerin arkasında yatan ölüm algılayışı en zor yakalanan şeydir. 19. yüzyıl ve öncesine gittiğiniz takdirde, insanların tam olarak nasıl bir ölüm algılayışları ve anlayışları olduğunu anlamak çok mümkün değildir. Eldeki kaynaklara bakıldığında İslami Ortodoksinin gerektirdiği, ölümden sonra kabir azabı, kabir azabından sonra cennet ve ceennem gibi bildik bir kurgu söz konusudur. Osmanlı örneğinde bir üst kültür-alt kültür ayrımı söz konusudur ki üst kültür yazılı, alt kültür sözlü bir geleneğe sahiptir. Ancak asıl değişiklikler daha çok alt kültürde gözlenir; üst kültür Ortodoksinin ya da devletin gerektirdiği bazı şeyleri tekrarlamakla yetinir. Alt kültürde söylenenleri ise biraz halk ozanlarından biraz başka kaynaklardan öğrenmek mümkündür, ancak gerçek anlamda günlüklere ve kişisel anlatımlara henüz rastlayamadığımızdan, bunları kavramak biraz zorlaşır. Dolayısıyla işin kolayına kaçarsak daha zahiri, dışavurumcu diye nitelendirebileceğimiz ritüellere bakmak faydalı olabilmektedir.

Ritüellerin içinde en görsel olanı ve en kolay algılananı belki de cenaze töreninin kendisidir. Cenaze törenleri hem çok belgelenmiş, hem de yazılı kaynaklarda, örneğin yabancı seyyahların notlarında bu törenlerden çokça bahsedilmiştir. Cenazeler seyyahları doğrudan doğruya ilgilendiren ve hem dinle, hem kültürle bağlantısı olduğunu düşündükleri tipik bir sahnedir. Osmanlılar da minyatürlerle bu törenleri görsel alana dökmekte en ufak bir tereddüt göstermezler. II. Bazeyid'in 1512'deki cenazesini resmeden bir minyatür örneğinde görülen unsurlar klasik denebilecek bir Osmanlı cenazesini tarif etmektedir ve bu anlamda bu sahnede İslam'ın gereklerinin yerine getirildiği gözlenmektedir. Ceset, ölüme ilgili ayetlerin yer aldığı bir örtüyle örtülmüş olan sandukada taşınır. Burada Osmanlı'ya has ipuçlarından biri, sandukanın üzerine koyulan kavuktur. İkincisi, katılan kişilerin kavuklarını siyah bir şalla (şemle) sarmış olmalarıdır. Daha da

"Türk" olan görüntü, atların arkadan gelmesi, ölünün atlarının cenazeye dahil etmesidir. Eski sarayın kadınları ise bir balkon gibi bir yerden cenazeyi seyredip ağlaşmaktadır. Osmanlı'nın ilk döneminde matemın İslam geleneğinden çok ayrı bir biçimde aşırı ifadelerle dile getirildiğini biliyoruz.

1861 tarihli, Abdülmecid'in ölümünü gösteren bir minyatürde yine geleneksel olarak bir Osmanlı padişahının cenazesinin gerektirdiği unsurlar görülür. Gasil ve hazırlanma Topkapı Sarayı içinde ve muhtemelen Hırka-i Şerif dairesinde yapılmış, cenaze Babü's-selam'dan çıkıp birinci avluya gelmiştir ve oradan da Divanyolu'ndan taşınarak Sultan Selim Camii'ndeki türbeye defnedilecektir. Gelenekler bellidir ve Osmanlı padişahının cenazesi aşağı yukarı aynı pratikler etrafında düzenlenir. Bu pratiklerin en önemlisi cenazeden önce cülusun yapılmasıdır. Boş taht korkusundan dolayı, bir ölüm yeni bir cülustan önce kesinlikle ilan edilmez, zira bu, bir iktidar boşluğu oluşacağı manasına gelecektir. 16. yüzyılın ortalarına kadar, padişah veya tahta geçecek şehzade uzakta olduğunda ölüm cülusa kadar gizlenmiştir. Söz konusu minyatürde modern bir Tanzimat töreni havasında, askerler dizilmiştir, bir ağlaşma-feryat fğan söz konusu değildir. Bir bakıma İslami geleneğe biraz daha yaklaşılmakla birlikte Batı'daki düzgün tören/resmigeçit geleneğine de bir yaklaşma sezilir. Bir başka örnek olan, Kabulî Paşa'nın cenazesini gösteren 1877 tarihli resimde ise gene üniformalı, bitişik nizam bir düzen söz konusudur. Resme yansımayan, ama yorumunda yer alan iki detaydan da söz etmek gerekir: Birinci detay en önde bando mızıkasının yürümesi, ikincisi ise cenazenin arkasından paşanın atlarının yürümesidir. Bu, geleneksel Türk ritüelinin uygulandığını gösterir. Bu örneği hem modernliği ve değişimi, hem devamlılığı kurgulayan bir cenaze olarak göstermek mümkündür. Hem değişimi hem de devamlılığı vurgulayan en belirgin unsur, sandukanın üzerine oturtulmuş festir. Başlık geleneği devam ettirililmekte, ancak kavuk yerine fes kullanılmaktadır. Ancak burada bir geleneği yaşatmak isterken o geleneğin kendinden menkul estetiğın bozulduğunu görmek de mümkündür.

Abdülhamid'n 1918'deki cenaze törenini resmeden fotoğrafta da yine etrafta askerler, fesler, tabutun üzerinde de padişahın fesi görülür, ancak sandukanın üzerinde ayetli örtüler örtülmüştür. Mantıkta ve genel söylemde devamlılık korunmakla birlikte, şekilde bir sürü yeni unsur eklenmiştir.

"Modernlik" sözcüğünü "batılılaşma" anlamında değil, en basit ifadesiyle eski geleneksel formatın terk edilip zamana uyan ve eskiden olmayan bir şekle bürünmesi anlamında kullandığımı belirtmeliyim. Osmanlı'nın ilk modernliği belki de mezar taşlarına yansımıştır. Başlıklar, kitabelerde Türkçe'ye geçilmesi, kitabenin başında "Hüve'l-Baki" gibi binlerce yakarıştan birinin, en sonunda da "ruhuna fatiha" gibi cümlelerin yer alması, Arap-İslami modelinden ayrılan, Osmanlı'ya has unsurlardır. Bunların 16. yüzyılda ve daha sonra da ortaya çıkması bile bence bir modernlik halidir.

İslami geleneği kendine uygun bulmayıp kimin kim olduğunu göstermenin en belirgin görsel unsuru olan başlık da bir tür modernite unsurudur. Klasik diyebileceğimiz türden modernite oluştuktan sonra, zamanla başlıkların daha da değişime uğradığını ve 18. ve 19. yüzyılda giderek yeni form arayışlarının ortaya çıktığını görüyoruz. Bunun en bariz örneği antropomorfizm (insanşekillilik) meselesidir. Osmanlı mezar taşlarının insana benzemesinin baştan kurgulanmış, istenmiş olup İslam öncesi Türk medeniyetlerinden menkul olduğuna inanmıyorum. 16. yüzyılda başlıca kaygı mezar taşına bir başlık geçirmek ve başlığı tutacak bir kazık çakmaktır; özellikle daha fazla yazmak için bu kazık şekilli taş genişledikçe ister istemez kafadan aşağıya bir insan figürü belirir; bu öyle bir noktaya gelir ki, 19. yüzyılda artık bununla oynamaya başlarlar. Bu bir değişim sürecidir ve Osmanlı'nın kendine has, kendi dinamiklerinden, başlıktan başlayan şekillenmenin getirdiği normal bir gelişmedir.

Dış kültürlerden kaynaklanan değişimin en bariz örneği 19. yüzyıldan itibaren görülen anıtsallıktır. Kılıç Ali Paşa'da Ateş Mehmed Paşa'nın mezar taşı Paris'ten getirilmiş, ithal bir taşır. Bir yelkenli şeklindeki mezar taşında görülen, ömür bittiği için kırılmış bir direk, cansız bir şekilde sallanan bir yelken metaforu paşanın Kaptan-ı Derya oluşuna uyan bir metaforudur. Daha önce bu tür metaforlara sadece lafta rastlanırken, burada artık görsel şekilde, abidevi boyutta figüratif bir uygulama söz konusudur. Bir başka örnek olan Halim Paşa'nın mezar anıtında Avrupa menşeli heykeltıraşlık kendini gösterir: Altta sütunlar, kabartmalar, üstte balkon parmaklıkları, onun üstünde kubbe, üstünde küre, en tepede de bir fes... Aslında bu dönemde fes gittikçe daha az kullanılmaktadır; fes öncesinde başlığın bir manası vardı, zira sarığın şekline göre insanlar hakkında saptamalar yapılabiliyordu; ancak fes "demokratik" bir giysidir; bakkal da, paşa da, Gayrimüslim de, Müslüman da feslidir, dolayısıyla başlığın temsilindeki fayda giderek azalmaktadır.

Metne verilen önem ve görünürlük kaygısı da birleşerek Batı'dan menkul şekilde geleneksel yazı formatıyla bir araya gelmektedir. Ölüm algılayışını daha önceleri yakalamak zor olmakla birlikte, 19. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl başına gelindiğinde artık edebiyatta yeni akımlar başlar; ölüm biraz romantik, biraz realist, biraz naturalist bir üslupla dile getirilir. Bu sanatçılar artık moderndir; örneğin Baudelaire'in bir hayvan leşini anlattığı şiirini okurlar, ardından Ali Ekrem Bolayır bir atın ölümünü tasvir eden bir şiir yazar. *Şehbal* dergisinde, biri Cenap Şahabeddin'in bir mersiyesi, biri Halide Edip'in "Derinliklerden" adlı mensur şiiri olmak üzere iki şiir yan yana yer alır. Halide Edip şiirinde bir ölünün toprağın altındaki duygularını anlatır. Bu, Avrupalıların özellikle 19. yüzyılda yoğunlaşan ölüm merakının edebiyata yansımalarının bir benzeridir. Yahya Efendi'de Rıdvan Paşa'nın 13-14 yaşında ölen torununun mezar taşı bunun somut örneklerinden biridir. İki mezar taşından birinde ölüye dair bilgiler yer alırken, metnin sonunda "Soldaki taştaki kitabeyi kendisi ölümden birkaç gün evvel kaleme almıştır" şeklinde bir not yer alır. Bu kitabede "Mezarım" diye başlayan mensur bir şiir görülür. Bu, alafrağa da olsa yeni ölüm algılayışının tutmaya başladığının göstergesidir. Bir başka mezar taşı duvaklıdır, zira evlenmeden ölmüş bir genç kızın mezarı üzerindedir. Artık iyice işler karışmaya ve barok sayılabilecek yeni bir kültür oluşmaya başlar.

Bütün bu modernleşmenin içinde en etkili gördüğüm unsur milliyetçiliktir. Söz konusu olan, modernleşme neticesinde, önceleri devlet milliyetçiliği ve daha sonra da vatan milliyetçiliği diye ikiye ayırabileceğimiz milliyetçilik kavramının ölüm kültüründeki yansımalarıdır. 1897'de Yunan harbinde ölmüş bir askerinin mezar taşında "Şehid ..." diye başlayarak kısa künye bilgileri verilmiştir. Bu türden, birbirinin aynısı beş altı tane mezar taşı Yahya Efendi'de dikilir; belli ki bu taşlar harpte ölenler anısına devlet siparişi üzerine yapılmıştır. Benim için bunlar ilk modern şehit taşları olarak görülebilir. İslami şahadet kavramı çok geniştir; doğumda, zelzelede, cihatta ölen kişi şehit sayılabilir; ancak buradaki, bugün anladığımız şekliyle, "resmi" bir şehittir. Bu dönüm noktasının Abdülhamid dönemine rastlaması bir tesadüf değildir, çünkü Abdülhamid devlet milliyetçiliğini büyük ölçüde ortaya çıkarmış bir politik aktördür. Mahmut Celaleddin Paşa'nın kitabesinin bir tarafında arma-i Osmani bir devlet tescili olarak yer alır. Abdülhamid döneminde çok dikkatli kullanılan arma-i Osmani devlete aidiyetin, mensubiyetin tesciliydi.

Bugün alıştığımız, bayrağa sarılı tabut ise asıl 1908'den, 31 Mart vakasından sonra ortaya çıkar. Türkleşen ve milliyetçileşen yeni Osmanlı'da artık dini unsurlar yok olmaya başlar. Artık Cumhuriyet'e yumuşak bir geçiş sağlayabilecek yeni türden bir ölüm kültürü söz konusudur. 1913'te Deli Fuat Paşa'nın oğlu Edirne'nin alınması sırasında öldüğünde adına dikilen anıtta, kitabe yerine "İntikam" sözü yer alır. Altta da o zamanlar Bulgar mezaliminden bir sahne türünden fotoğraflar görülür. Bu, milliyetçiliğin iyice körüklendiği, "onlar-biz", "öldürenler-öldürülenler" gibi ayrımların ortaya çıktığı bir kültürün ifadesinin mezar taşlarına yansımalarıdır. Ziya Gökalp'in

1924'teki ölümü üzerine hazırlanan mezar taşında kitabe "Büyük Mürşit" diye başlar ve "ruhuna Fatiha"nın bile yer almadığı türden, tamamen laik- milliyetçi bir söylemle devam eder. 1921'de Roma'da öldürülen Sait Halim Paşa'nın mezar taşında ise aksine, canlandırmacı bir İslami mimari kullanılmış ve sadece besmele yazılmıştır. Bu kurgu, İslami milliyetçilik veya yeni ulus kurgusunu İslam'da arayan ama Cumhuriyet'e yenik düşecek olan ideolojik takımın temsilidir.

Bütün bunları aslında iç ve dış dinamiklerin bir karışımı olarak görmek mümkündür. Bariz bir biçimde alafrağa olan bazı unsurlar özellikle 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında ortaya çıkmıştır. Buna tipik bir örnek olan, 1910 yılında *Karagöz* dergisinde yayımlanan bir karikatürde, kolera mikrobunun yanında kullanılan tirpanlı iskelet şeklindeki ölüm temsili Avrupa kültüründen alınmıştır. Diğer önemli alafrağalık olan siyah çerçeve, ölüm ilanlarında gördüğümüz tipik Avrupalı bir unsurdur. Bunun ilk örneği Hüseyin Sermet Efendi'nin Madrid'deki ölümü üzerine yayımlanan ildir. Müslüman Osmanlılar bu siyah çerçeveyi ilk önce VII. Edw ard gibi yabancıların ölümünde kullanmışlardır; ama kendileri için pek kullanmamışlardır. Ahmed Cevdet Paşa öldüğünde ölüm makalesi geleneği yerleşmeye başlar, ama henüz çerçeve yoktur. Cumhuriyet'e yansıtacak bir gelenek, Berlin'de İbrahim Hakkı Paşa öldüğünde çiçek ve çelenk gönderilmesidir. Reşat Ekrem Koçu'ya göre çelengin ilk örneği Abdülhak Hamid Tarhan'ın cenazesinde, 1937'de görülür.

Postmortem fotoğraflar Avrupa'da çok eski bir geleneğin ürünüdür. 17. yüzyıla ait bir tabloda ölmekte olan bir kadın resmedilmiştir. 19. yüzyılda fotoğrafın icadıyla örnekler artar ve ölmüş çocuğunu tutarak poz veren ebeveyn, ölü çocuğun yataktaki veya tabuttaki fotoğrafları gibi örnekler görülür. Osmanlı'da da bu gelenek yavaştan oluşur gibidir. Bildiğimiz örnekler gayrimüslim ailelere aittir. Rastladığımız tek Müslüman Osmanlı örneği ise Cemal Paşa'ya ait olmakla birlikte bir istisnadır; zira 1922'de Tiflis'te öldürülünce adli tıp incelemesi için morgda çekilmiş bir fotoğraftır. Osmanlılar aslında postmortem fotoğrafların kendine göre bir yorumunu yapar; ölüyü teşhir etmemek kaygısıyla bir fotoğrafta Mehmed Ali Paşa'nın üç damadıyla birlikte bir portresinin fotoğrafı çekilmiştir. Mantık aynı olmakla birlikte ölü yerine ölünün resmi kullanılmıştır.